

М.В. Кічурчак

*канд. екон. наук,
м. Львів*

СУСПІЛЬНИЙ ТОВАР ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ У ПОГЛЯДАХ ЕКОНОМІСТІВ ХХ СТ.

Особливе місце в національній економіці належить організації процесів виробництва суспільних товарів, що пов'язане з необхідністю визначення їх раціональних співвідношень і пошуком якнайкращого задоволення потреб суспільства в них. Тому важливо виявити ті зміни, які простежуються у трактуванні сутності економічної категорії суспільний товар в дослідженнях представників відомих економічних шкіл і напрямів у ХХ ст.

Теоретичне підґрунтя щодо розуміння природи суспільних товарів сформували такі провідні зарубіжні та українські вчені-економісти як М. Алексеєнко, Е. Бем-

Баверк, М. Бунге, Д. Журавський, Т. Мальтус, К. Маркс, У. Мацолла, Дж. Ст. Міль, В. Петті, Д. Піхно, Д. Рікардо, Ж. Б. Сей, А. Сміт, М. Яснопольський тощо. В українській економічній науці теоретичні і практичні питання, що пов'язані з виробництвом суспільних товарів, визначенням попиту на них, механізмами його забезпечення, особливостями розподілу бюджетних коштів і використання програмно-цільового методу у бюджетному процесі досліджували такі відомі економісти як В. Базилевич, В. Геєць, О. Длугопольський, І. Луніна, І. Малий, М. Мортіков, Ц. Огонь, М. Чумаченко та інші.

Проте існує необхідність у здійсненні систематизації поглядів відомих вчених-економістів ХХ ст. на таку економічну категорію як суспільний товар, що обумовлене потребою визначення чітких критеріїв класифікації, обґрунтування можливостей їх виробництва на національному та регіональному рівнях, раціональнішого використання і розподілу економічних ресурсів. Тому метою статті є з'ясування особливостей і закономірностей розвитку теорії суспільних товарів в економічній науці у ХХ ст. та її впливу на переосмислення ролі держави в національній економіці. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: проаналізувати підходи до трактування такої економічної категорії як суспільний товар відомими вченими-економістами; виокремити їх особливості та сформулювати теоретико-методологічні засади щодо застосування теорії суспільних товарів в сучасній практиці господарювання.

А. Маршалл, здійснюючи по елементний аналіз національного багатства країни, виявив, що до його складових належать і такі матеріальні блага, які не входять до компонентів багатства окремої людини, але становлять основу добробуту країни. Ці блага охоплюють вигоди, які людина одержує від проживання у певному місці і в певному часі, від приналежності до якої-небудь держави або суспільства; до них належать громадська і військова безпека, право і можливість користуватися державною власністю і комунальними підприємствами, як наприклад, дорогами, газовим освітленням і т. п., і права на захист у суді або безоплатну освіту [1, с. 117]. З нашої точки зору, А. Маршалл дуже близько підійшов до розуміння сутності суспільних товарів, вказавши на те, що вони приносять користь групі людей одночасно, їх виробництво не ґрунтується на приватній власності. Водночас науковець дуже критично поставився до такого «державного» багатства, бо основою для його створення були державні позики, які формують значну заборгованість відповідних підприємств.

А. Пігу, проаналізувавши форми державного регулювання в національній економіці, визначив основні відмінності між суспільними і приватними чистими продуктами, що у свою чергу дало поштовх до глибшого дослідження природи і проблем виробництва суспільних товарів у наступні періоди. Вчений полемізує з приводу проблеми «маяків» і плати споживачів за надані послуги через порівняння можливих вигід і втрат суспільства. Хоча А. Пігу глибоко не досліджує механізмів акумулюванні і розподілу ресурсів на виробництво такого роду продуктів, але закріплює це право за державою. «В якійсь мірі він (уряд¹) повинен самостійно — за рахунок податків або державних субсидій або за допомогою механізму гарантованих інтересів — спрямувати ресурси на здійснення заходів, від яких бізнес за інших рівних умов тримався би подалі, — це проблема є більш складною» [2, с. 96]. Водночас науковець піддає критиці можливості уряду ухвалювати рішення щодо виробництва тих чи інших речей, які сприятимуть поліпшенню добробуту. До труднощів визначення обсягів державного виробництва А. Пігу зараховує складність формування переліку речей, які потрібно першочергового створювати, та динамічність економічного середовища. У зв'язку з цим дослідник заявляє, що «нелегко розібратися у тому, яким чином можна

перебороти подібного роду перешкоди для проведення довгострокової політики, спрямованої на раціонування матеріалів за декількома галузями» [2, с. 314]. Питання виробництва суспільних товарів у вченого мають фрагментарний характер, проте через такі економічні категорії як суспільний і чистий приватний продукт він вказує на існування зовнішніх екстерналій і неоплачуваності наданих послуг, виявляє чинники, що ускладнюють визначення потреб у речах, що надає уряд.

Дж. М. Кейнс у своїй відомій праці [3] прямо не торкається питань виробництва суспільних товарів, але через з'ясування сутності інвестицій і напрямів їх використання порушує питання про соціальні результати, які вони мають для економіки країни за умови, що інвестором є держава. «Цікаво відзначити, що суспільна думка усвідомлює неминучість ускладнень у майбутньому, мабуть, лише у тих випадках, коли справа стосується суспільних інвестицій, наприклад, будівництва доріг, житлових будинків і т. п. [3, с. 219–220]. На здійснення державою суспільних інвестицій впливає як норма процента, так і загальні соціальні вигоди, тому «держава, яка у стані зважити граничну ефективність капітальних благ з точки зору довгострокових перспектив і на основі загальних соціальних вигід, буде брати на себе все більшу відповідальність за пряму організацію інвестицій» [3, с. 263]. Хоча виробництво суспільних товарів не є в центрі наукового пошуку Дж. М. Кейнса, ним не з'ясується їх сутність та особливості, але вчений визнає необхідність здійснення державних інвестицій для досягнення позитивних змін в суспільному попиті і розширенні фізичного обсягу поточного виробництва.

У першій половині ХХ ст. відбуваються суттєві зміни в функціонуванні ринкової системи, проявом яких була поступова соціалізація та зростання ролі держави в економічному житті. Можна стверджувати, що саме ці чинники спонукали Й. Шумпетера до розроблення теорії суспільного розвитку [4]. Вчений вказує на те, що соціалістичному суспільству бракує автоматичного розподілу, притаманного ринковому суспільству, тому «порожнечу доводиться заповняти політичним актом, скажімо, державною конституцією» [4, с. 218]. Подібний підхід існує в сучасній ринковій системі господарювання під час визначення обсягів виробництва суспільних товарів. Далі Й. Шумпетер зазначає, що ухвалення рішень щодо виробничого плану здійснюється за принципом більшості і це не завжди буде влаштовувати інших. На думку вченого, справжня проблема, яка вважається нерозв'язаною, полягає в тому, як це здійснити раціонально, тобто максимально задовольнивши споживачів за обмежень, створених наявними ресурсами, технологічними можливостями та іншими умовами навколишнього середовища [4, с. 220]. Аналогічна ситуація виникає і при виробництві суспільних товарів, оскільки у ринковій системі господарювання потрібні ресурси акумулює держава і вона ухвалює рішення щодо їх розподілу. На нашу думку, аналіз фундаментальних питань що, як і для кого виробляти в умовах монополії державної форми власності, здійснений Й. Шумпетером, заклав базу для пошуку і розроблення ефективних методів організації процесу виробництва суспільних товарів.

П. Семюелсон і В. Нордгауз вказують, що серед заходів держави, які стосуються «економічного лікування»

¹ уточнення автора

невдач ринку, є виробництво нею суспільних товарів. Вчені як і їх попередники вважають вдалим прикладом, що ілюструє відсутність стимулів приватних товаровиробників здійснювати виробництво суспільних товарів, «роботу маяків» [5, с. 82]. П. Семюелсон і В. Нордгауз запропонували власне трактування сутності суспільних товарів, і визначили ознаки, за якими вони відрізняються від індивідуальних. Суспільні товари — це такі товари, вигода від яких неподільно поширюється на все суспільство, незалежно від того, чи бажають окремі індивіди купувати цей суспільний товар [5, с. 424]. Для суспільних товарів притаманними є ознаки неподільності, існування вигід і втрат для окремих осіб і у деяких випадках — для суспільства загалом, розподіл, що не ґрунтується на ринковому механізмі. На нашу думку, важливим для теорії суспільних товарів є те, що вчені поряд з вигодами, що суспільство одержить від такого роду товарів, визнали і існування ряду проблем, які призводять до суспільних втрат, насамперед соціальних і екологічних.

У статті «Проблема соціальних витрат» [6] Р. Коуз визнає необхідність здійснення порівняння витрат на діяльність урядової машини з можливою вигодою, яку матиме суспільство завдяки цьому через зростання ефективності економічної системи. Саме з таких методологічних засад відштовхується науковець, досліджуючи питання виробництва суспільних товарів у статті «Маяк в економічній теорії». Початково Р. Коуз вказує на аргументи, що наводяться Дж. Ст. Міллем, Г. Сіджвіком, А. Пігу та особливо П. Семюелсоном [6, с. 167] як докази існування таких товарів, без яких «спільне життя було би неможливим», «виробництво яких через їх природу не можна надати приватним підприємствам». Спільним, що об'єднує цих відомих науковців в обґрунтуванні економічної доцільності виробництва саме суспільних товарів, є приклад з маяком. На основі ретельного опрацювання численних даних він доводить, що «система, якій явно надає перевагу Семюелсон, за котрої уряд фінансував би маяки із загальних податків, ніколи не існувала в Британії» [6, с. 190], сформувалась така інституційна організація служби маяків, яка не виключає участі приватних підприємств при їх будівництві чи управлінні. Р. Коуз не дає власного визначення сутності суспільних товарів, але звертає увагу на поверховість досліджень даної проблематики в економічній науці. Тому до природи суспільних товарів слід ставитися з певною обережністю, а за необхідності прагнути глибше зрозуміти сутність проблеми. Для окремих видів суспільних товарів з плином часу може сформуватися така форма організації їх виробництва, що передбачає взаємодію приватного і державного секторів. Також Р. Коуз через «проблему маяків» в економічній теорії звернув увагу на те, що не завжди зосередження грошових коштів в загальному управлінні уряду призводитиме до ефективного їх використання у виробництві суспільних товарів, а у деяких випадках призводитиме до зростання трансакційних витрат.

Дж. К. Гелбрейт у своїх працях не використовує такого поняття як суспільний товар, але визнає існування послуг, «щодо яких не можна з впевненістю покладатися на ринок» [7, с. 45]. Для нашого дослідження цікавими є здійснена вченим класифікація найважливіших функцій держави та питання розподілу акумульованих нею коштів, оскільки у проєкті реформування тогочасної економічної

системи ним чітко визначено найважливіші напрями діяльності даної соціальної інституції і виокремлено напрями, що безпосередньо пов'язаний з виробництвом суспільних товарів [7, с. 314–315]. На нашу думку, Дж. К. Гелбрейт обґрунтовує доцільність посилення втручання держави у функціонування економічної системи, оскільки через вплив на неї великих корпорацій вона не здатна ефективно визначати важливі і не важливі проблеми, наслідком чого є відсталість і недостатнє фінансування суспільних потреб, до яких належить і виробництво суспільних товарів. Тому корисними для теорії суспільних товарів є те, що науковець визнає, що існує особливий зв'язок між великими корпораціями і державою як особливою соціальною інституцією, що модифікує механізм визначення пріоритетів щодо надання останньою тих чи інших послуг і задоволення суспільних потреб.

Нові можливості для дослідження процесів виробництва суспільних товарів надають теоретико-методологічні підходи, сформовані Д. Нортом [8]. Вчений безпосередньо не торкається питань суспільних товарів, але, визначаючи найважливіші суспільні проблеми, аналізує окремі їх види, з'ясовує можливі наслідки для функціонування ринкової економічної системи. Науковець вказує на те, що існування безоплатних медичних послуг для населення з низьким рівнем доходів не можливе, оскільки плата за них може мати і непрямий характер [9, с. 55–56]; контрактна чи постійна армія має свої позитивні і негативні риси, економістами розглядаються лише питання ціни на її утримання при тій чи іншій системі [9, с. 67]; зовнішні ефекти виникають через неможливість укласти такий контракт, що вдовольнив би усіх учасників [9, с. 75]. Д. Норт зазначає, що у ринковій системі наявні товари, які можна одержати за нульовою ціною, тому потрібно створити базові принципи їх оцінювання. Далі науковець пропонує низку альтернативних підходів щодо обмеження чи стримування попиту на такі «безкоштовні» товари [9, с. 97]. Зокрема, Д. Норт вказує на наступні варіанти: ліквідація суспільної власності на такі види товарів; встановлення урядом цін, наближених до ринкових; різні механізми оцінювання, що обмежують кількість все більш і більш суворо. Науковець збагатив теорію суспільних товарів критичним ставленням до їх надання з боку держави та необхідністю розроблення механізмів їх оцінювання.

Оригінальним є підхід Дж. Б'юкенена [10] до класифікації видів суспільних товарів, обґрунтування теорії «клубних благ» і механізмів бюджетного забезпечення виробництва таких товарів. Науковець визнав існування позитивних результатів, що зумовлені колективним забезпеченням і відповідно фінансуванням загальних для суспільства економічних благ, при цьому держава так само як і інші суб'єкти підприємницької діяльності прагне максимізувати свої доходи і раціоналізувати видатки. Водночас логіка колективізму може призводити і до негативних наслідків, якщо відповідні дії жодним чином не обмежувати. Дж. Б'юкенен зазначає, що «приймаючи колективне рішення, люди можуть інкорпорувати певні побічні ефекти свого власного вибору у свої суб'єктивні оцінки альтернатив колективного вибору» [10, с. 88]. Тому виробництво суспільних товарів вимагає модифікації такого складного інституційного комплексу як держава з метою мінімізації опортуністич-

них проявів під час колективної взаємодії. Дж. Б'юкенен пропонує інституційну реформу, що спрямована на підвищення мотивації суспільства моральними нормами, формування «постпросвітницького лібералізму», скорочення відносин розмірів суспільного сектора (до 25 % ВВП) і розширення відносин обміну для всіх членів суспільства. Наш аналіз теоретико-методологічних підходів вченого з теорії суспільних товарів дає підстави зробити такі узагальнення: визначено механізми суспільної взаємодії та чинників, що впливають на процес ухвалення рішень; обґрунтовано способи, які мінімізують несприятливі наслідки фіскальних криз через наявність суперечностей між можливостями суспільства генерувати кошти для інвестування у виробництво таких товарів та його обсягами.

Суспільні товари були предметом ґрунтовного аналізу і Р. Масгрейва, який розширив межі вивчення цього явища через розроблення концепції бажаних благ (*merit goods*). Його методологія аналізу суспільних товарів опирається на концепцію держави як підприємства, що діє на контрактних засадах. Згідно з цим поглядом держава є асоціацією індивідів, які займаються спільною справою, покликаною вирішувати проблеми співіснування в суспільстві у демократичний і чесний спосіб [10, с. 31]. Тому ухвалення рішень щодо виробництва суспільних товарів є складним процесом, що вимагає створення відповідних інституцій і дещо відрізняється від рішень індивідів, які максимізують вигоди від споживання індивідуальних товарів, оскільки опосередковується чинниками макроекономічної політики. Крім того, науковець виокремлює різні види суспільних благ (чисті, клубні і змішані) на основі таких ознак як неконкурентний характер споживання, незастосовність принципу виключення і зона поширення вигоди. На цій основі Р. Масгрейва аналізує питання забезпечення суспільними товарами та визначення плати за їх надання. На нашу думку, вчений правильно вказує, що «для ефективного результату забезпечення суспільних послуг має визначатися і оплачуватися тими, хто отримує від них вигоду» [10, с. 105], водночас ним не достатньо обґрунтовано сам механізм просторової організації визначення плати та охоплення тих груп споживачів, які безпосередньо зацікавлені у задоволенні попиту на такі товари. Беззаперечною заслугою вченого є те, що він визнає усю складність даної проблеми щодо інституційного забезпечення і створення доволі громіздкої і витратної системи державних установ, до функцій яких належало виявлення вподобань у тих чи інших видах суспільних товарів. Тому Р. Масгрейв пропонує виділяти такі зони покриття як загальнодержавна, регіональні і місцеві, для них буде встановлюватися відповідальність за забезпечення різними видами суспільних товарів.

М. Фрідман зазначає, що окремі види суспільних товарів можуть вироблятися у високо конкурентній ринковій економіці. «Система вільної конкуренції і прагнення досягти найширшого кола соціальних і культурних цілей зовсім не виключають одне одного, так само, як не виключає одна одну система вільної конкуренції і співчуття знедоленим» [11, с. 86]. Здійснений нами аналіз поглядів вченого, дозволяє стверджувати, що принципи, на яких ґрунтується виробництво суспільних товарів саме державою, узгоджуються з методологією А. Сміта [12, с. 56–57]. Водночас вчений акцентує увагу на тенденціях,

що обумовлюють збільшення обсягів державного фінансування і необхідність суворого контролю за урядовими видатками через імовірність асигнування низько ефективних програм. Тобто науковець визнає, що виробництвом суспільних товарів повинна займатися держава, але при цьому потрібно здійснювати систематичний моніторинг результатів і витрат будь-яких урядових заходів щодо виявлення їх ефективності.

Ф. Гайєк як і його попередник А. Сміт, вказував на існування певного поля для урядової діяльності [13, с. 36]. Дослідник здійснив класифікацію видів суспільних товарів і припустив, що для кращого їх забезпечення доцільно делегувати урядові функції на регіональний і місцевий рівень. Зокрема, згідно з Ф. Гайєком виробництво суспільних товарів зумовлене існуванням екстернальних ефектів, і технічно дорогим обслуговуванням вузької групи споживачів, що вимагає надання такого роду послуг за умов їхньої доступності усім [14, с. 78]. Досліджуючи природу суспільних товарів науковець вказує, що початково їх виробництвом займалися окремі благодійники, і лише згодом до цього процесу долучилася держава. З цього приводу Ф. Гайєк зазначає, що «суспільна освіта і лікарні, бібліотеки і музеї, театри і парки вперше були створені не урядами... багато колективних благ забезпечувалося суспільними діячами і групами, які надавали кошти для важливих для них цілей» [14, с. 85]. Наше ознайомлення з теорією цього дослідника дає підстави стверджувати, що і в межах ринкової системи існують відповідні інститути, які націлені на виробництво суспільних товарів, їх формування мало еволюційний характер і ґрунтується на принципах відповідальності одних соціальних верств населення щодо інших. Тому вченого цікавлять питання співвідношення в ринковій системі приватного і державного секторів, оскільки господарська діяльність не повинна опиратися на примус і владні повноваження держави. У такому разі виробництво суспільних товарів буде призводити до розбалансування ринкової системи і перетворювати її на планову. Ми можемо це пояснити тим, що економічні ресурси мають альтернативний характер використання, і розширення суспільного сектора буде «зачіпати області індивідуальної свободи», але серед пріоритетів Ф. Гайєка є забезпечення економічних свобод і регуляції діяльності за допомогою цінового механізму.

М. Олсоном [15] запропоновано оригінальну методологію вивчення процесів виробництва суспільних товарів. Згідно з його підходом суспільні (колективні інтереси) людини можуть бути задоволені через створення організації, діяльність яких регулюється сукупністю формальних і неформальних правил. Причому однорідність уподобань суб'єктів групи в організації призводить узгодження дій під час ухвалення рішень щодо виробництва суспільних товарів, в іншому випадку в середині організації створиться окрема група впливу, яка своїми діями зумовить неефективне їх забезпечення («відмова колективної дії»).

Таким чином, аналіз поглядів відомих зарубіжних вчених-економістів на таку економічну категорію як суспільний товар виявив, що це поняття поступово ускладнювалося, доповнювалося критичними зауваженнями щодо можливостей держави в їх наданні та необхідності пошуку більш досконалих механізмів суспільної взаємодії.

Особливістю методологічних підходів відомих науковців є те, що вони визнавали провідну роль держави у виробництві суспільних товарів, але водночас вказували на необхідність обмеження регулятивних функцій держави і пошуку альтернативних способів забезпечення цими товарами на різних рівнях національної економіки. З методологічної точки зору, визначення сутності суспільних товарів, їх видів, проблем, пов'язаних з їх виробництвом, дозволяє краще зрозуміти логіку ухвалення господарських рішень на загальнодержавному і регіональному рівнях, визначення пріоритетності потреб з боку споживачів. Для сучасної практики господарювання важливою теоретико-методологічною засадою є те, що видатки держави на виробництво суспільних товарів потрібно вважати інвестиціями, які мають тривалий строк окупності і відповідний соціальний ефект. Під час формування видатків бюджетів різних рівнів доцільно змінити ставлення держави щодо виділення асигнувань на утримання закладів, які виробляють суспільні товари (заклади культури, системи освіти, охорони здоров'я тощо), через переорієнтацію «залишкового принципу» на «принцип суспільної доцільності». Потрібно врахувати і те, що державні інвестиції в суспільні товари мають і опосередкований вплив, що виявляється в активізації суміжних видів господарської діяльності, забезпеченні національних інтересів, підвищенні конкурентоспроможності національної економіки і поліпшенні добробуту.

Література

1. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. — М. : Издательская группа «Прогресс», 1993. — Т. 1. — 415 с.
2. Пигу А. Экономическая теория благосостояния / А. Пигу. — М. : Прогресс, 1985. — Т. 1. — 512 с.
3. Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег / Д. Кейнс // Антология экономической классики. Предисловие И. А. Столярова. — М. : МП «ЭКОНОВ», «КЛЮЧ», 1993. — Т. 1. — С. 137–432.
4. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия / Пер. з англ. В. Ружицького та П. Тарашука / Й. А. Шумпетер. — К. : Основи, 1995. — 528 с.
5. Семюелсон П. А. Микроэкономика / П. А. Семюелсон, В. Д. Нордгауз. — К. : Основи, 1998. — 676 с.
6. Коуз Р. Фирма, рынок и право / Р. Коуз. — Нью-Йорк: Телетекст, 1991. — 190 с.
7. Гэлбрейт Дж. К. Экономические теории и цели общества / Дж. К. Гэлбрейт. — М. : Прогресс, 1979. — 406 с.
8. Норт Д. Институции, институційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. — К. : Основи, 2000. — 198 с.
9. North D. C. The economics of public issues / D. C. North, R. L. Miller. — New-York, Evanston, San Francisco, London: Harper&Row Publisher, 1990. — 179 с.
10. Б'юкенен Дж. М. Суспільні фінанси і суспільний вибір: Два протилежних бачення держави: Пер. з англ. / Дж. М. Б'юкенен, Р. А. Масгрейв — К. : Вид. Дім «КМ Академія», 2004. — 175 с.
11. Свобода, равенство и эгалитаризм. Глава 5 из книги М. і Р. Фридмана «Властители своей судьбы» // Фридман и Хайек О свободе. Репринтное издание. — Минск: Референдум, 1990. — С. 71–105.
12. Могушественная рука рынка. Глава 1 из книги М. і Р. Фридмана «Властители своей судьбы» // Фридман и Хайек О свободе. Репринтное издание. — Минск : Референдум, 1990. — С. 28–71.
13. Хайек Ф. А. Дорога к рабству : пер. с англ. / Предисл. Н. Я. Петрикова / Ф. А. Хайек. — М. : Экономика, 1992. — 176 с.
14. Хайек Ф. А. Общество свободных: Пер. с англ. / Ф. А. Хайек. — London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. — 309 с.
15. Олсон М. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / М. Олсон. — К. : Лібра, 2004. — 271 с.